

Антропологічний склад населення Центральної України доби середньовіччя (за матеріалами ґрунтового могильника Торговиця).

У статті проаналізовано антропологічний матеріал з ґрунтового могильника Торговиця (XIV ст.), що знаходиться у Центральній частині України. Аналіз краніологічної серії свідчить про наявність кількох антропологічних типів у складі населення. Простежується морфологічна близькість з осілим населенням Південного Подніпров'я. Формування антропологічного складу середньовічного населення Центральної України відбувалось за рахунок слов'янського, аланського та болгарського компонентів.

To a question on anthropological structure of the population of the Central Ukraine in epoch of the Middle Ages (on material of earth burial ground Torgovitsa). The analysis series from earth burial ground Torgovitsa is carried out. The burial ground is located in the Central part of Ukraine, dated XIV century. The analyses a material testifies to non-uniform structure of the population and presence of the several morphological types closely connected to the population saltovomajchkej of culture of pool of Severski Donets, Podon'e and Northern Caucasus, slavs of Average Podneprov'e. The population of the Central Ukraine of XIV century has the same morphological features, as the population Bottom Podneprov'e same time.

Етнічний склад населення України за доби середньовіччя був доволі складним – тут мешкали слов'яни, алани, болгары, печеніги та половці¹. Антропологічне дослідження його провадилось на матеріалах слов'янських пам'яток² та серіях, що репрезентують осіле населення Півдня України³, кочове населення південних районів України дослідила С.І.Круц⁴.

При цьому питання етногенезу українського народу залишається найактуальнішим і вирішення цієї проблеми неможливе без залучення антропологічних матеріалів, зібраних на теренах України. За останнє десятиліття досліджено значні пам'ятки середньовіччя: поселення та ґрунтовий могильник Торговиця у Центральній частині України⁵ та найбільший у Східній Європі ґрунтовий могильник Мамай-Сурка на Півдні України⁶. Дослідження цих пам'яток дає змогу простежити хара-

ктер взаємостосунків кочових та осілих племен; це стосується передусім питань, пов'язаних з присутністю на означеній території різних етнічних груп та народів (слов'ян, половців, алан та болгар). З огляду на вищесказане, поява першої палеоантропологічної колекції, що репрезентує осіле населення південної частини Центральної України доби середньовіччя, дозволяє глибше дослідити питання про походження та антропологічний склад середньовічного населення України, а також виділити в ньому морфологічні компоненти, на основі яких в подальшому відбулося формування антропологічного типу українців.

Грунтовий могильник на околиці Торговиці Кіровоградської області досліджується з 1997 року археологічною експедицією Кіровоградського регіонального наукового центру дослідження історії Центральної України Інституту історії НАН України і Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка під керівництвом Н.М. Бокій та І.А. Козир⁷. Тут знайдено понад 100 поховань, дослідники датують могильник XIV століттям⁸.

Антропологічна серія з середньовічного грунтового могильника Торговиця налічує 92 скелети: до чоловічої статі належать 26 кістяків (28.3%), до жіночої – 36 (39.1%), дітей – 27 (29.3%), 2 (2.2%) скелети відносяться до юнацького віку та в 1 (1.1%) випадку у зв'язку з поганою збереженістю кістяка стать не визначена. Отже, жінки та діти в могильнику становлять більшість – 68.4%. Отриманий результат узгоджується з порівняльним матеріалом про статеві-віковий склад з ґрунтових могильників Південного Подніпров'я. Зокрема, в могильниках Благовіщенка⁹ та Мамай-Сурка¹⁰ також переважають жінки та діти (85% та 69.9% відповідно). Серед дорослого населення жінки переважають, за кількістю знайдених кістяків, в могильниках Торговиця (чоловіки – 28.3%, жінки – 39.1%) та Благовіщенка (чоловіки – 15%, жінки – 52%). Подібна демографічна ситуація простежена у слов'янському могильнику Бранешти Х-XI століття (Молдова), де на підставі кісткового матеріалу з усіх поховань; так з 53 дорослих тільки 16 (30.2%) кістяків належали чоловікам¹¹. В могильнику Лимбар XII-XIV ст. (Молдова), де домінує болгарський компонент, теж спостерігається перевага жіночих поховань – 44%¹². Причини такої демографічної ситуації не зовсім з'ясовані. Зважаючи на те, що чоловіки брали участь у військових сутичках, можливо, частина їх була похована у місцях бойових дій, але підтвердження цієї тези на антропологічному матеріалі ми поки що не маємо.

З цього приводу дуже цікавим є могильник Мамай-Сурка, який знаходиться у Нижньому Подніпров'ї. Антропологічна колекція налічує

понад 1000 скелетів, співвідношення чоловічих та жіночих кістяків у могильнику майже однакове. До того ж, велика репрезентативна серія з цього могильника, дозволяє припустити, що ці показники віддзеркалюють реальну демографічну ситуацію серед осілого населення Півдня України за доби середньовіччя. Слід зазначити, що в могильнику Мамай-Сурка не виявлено жодного скелету зі слідами насильницької смерті. Щодо рівня дитячої смертності середньовічного населення Східної Європи в літературі наведені такі дані: Лимбар XII-XIV ст. – 16%¹³, Бранешти X-XI ст. – 23%¹⁴, Птуй (Словенія) – X-XI ст. – 23%¹⁵, Торговиця XIV ст. – 29%, Благовіщенка XII-XIV ст. – 33%¹⁶, Керпуста (Угорщина) XI ст. – 34 %¹⁷, Григорівка – 34.1%¹⁸, Мікульчиця (Моравія) IX-X ст. – 39%¹⁹, Мамай-Сурка XIII-поч. XV ст. – 40%²⁰, Халімба-Череш (Угорщина) X-XI ст. – 46%²¹. Слід зауважити, що могильники Благовіщенка та Торговиця досліджені лише частково. Репрезентативні антропологічні серії доводять, що рівень смертності серед дітей за часів середньовіччя був досить значним. Деякі дослідники вважають, що тоді він сягав 50%, можливо, ця цифра відбиває реальну палеодемографічну ситуацію²². Так, попередні демографічні підрахунки зроблені за матеріалами з могильника Мамай-Сурка свідчать, що 19% дітей не доживали до 1 року, 48 % дітей вмирили у віковому інтервалі від 1 до 6 років, рівень дитячої смертності загалом сягає 40%²³.

Стан збереженості антропологічного матеріалу з ґрунтового могильника Торговиця дуже поганий: більшість черепів мають посмертну деформацію і з цієї причини не підлягають краніологічному дослідженню, довгі кістки, у більшості випадків, зруйновані, що не дозволяє дослідити їх за остеологічною програмою. Відтак, невелика краніологічна серія з могильника Торговиця складається з 2 чоловічих та 5 жіночих черепів середньої збереженості. Слід зауважити, що це поки що єдина антропологічна колекція, яка репрезентує населення Центральної України XIV століття.

Чоловіча серія колекції характеризується мезокранною формою (за черепним показником 1 череп – доліхокранний і 1 – мезокранний). Обличчя характеризується середньою шириною та висотою, за верхньолицевим показником мезенне (середнє), орбіти широкі та середньовисокі, за показником мезоконхні (середні), ніс середньоширокий та високий, за показником лепторинний (вузький), ніс виступає значно (симотичний показник – 55.5), розвиток перенісся значний (дакріальний показник – 68.1). Обличчя добре профільоване у горизонтальній площині на верхньому (назомалярному) та середньому (зигомаксиллярному) рівні. Ком-

плекс краніологічних ознак, що фіксується на чоловічих черепах, цілком європеоїдний. Проте слід зауважити, що при візуальному огляді чоловічих черепів, які неможливо виміряти, зустрічались черепи з ослабленим горизонтальним профілюванням обличчя, що свідчить про неоднорідність чоловічої серії та наявність в ній різних морфологічних типів. Простежується деяка морфологічна схожість серії Торговиця та осілого населення Степу, що його репрезентують краніологічні серії з могильників Кам'янка, Каїри, Благовіщенка та Мамай-Сурка. Населення Степу за доби середньовіччя характеризується неоднорідним складом, чоловічі серії значно відрізняються від жіночих, у останніх монголоїдна домішка відчутна сильніше. Чоловіки характеризуються мезокранією, середньовисоким, середньошироким, добре профільованим обличчям, хоча в чоловічих серіях також відзначена присутність незначної монголоїдної домішки²⁴.

Жіноча краніологічна серія нараховує 5 черепів середньої збереженості. За черепним показником характеризується брахікранною формою, обличчя широке та низьке, за лицевим показником – широке. Орбіти середньоширокі та низькі, за показником мезоконхні, ніс характеризується середньою шириною та висотою, за показником мезоринний, перенісся розвинено середнє, носові кістки виступають сильно. Кути горизонтального профілювання обличчя свідчать про сплюсненість обличчя на верхньому рівні (на 5 черепах назомалярний кут перевищує 140 градусів і коливається у межах від 141 до 147 градусів), на середньому рівні обличчя профільоване, в цілому, добре. Комплекс краніологічних ознак, що спостерігається на жіночих черепах, притаманний південним європеоїдам. Зважаючи на деякі особливості краніологічної серії, що характеризується брахікранією, широким та низьким обличчям, деякою сплюсненістю обличчя (на верхньому горизонтальному рівні), слід зазначити наявність в жіночій серії незначної монголоїдної домішки. Такими ж рисами характеризуються жіночі серії Каїри²⁵, Кам'янка²⁶ та Мамай-Сурка²⁷, які репрезентують осіле населення Південного Подніпров'я XII-XIV століття. Палеоантропологами відзначено, що в жіночих серіях монголоїдна домішка значно сильніша, ніж у чоловічих. Можливо цей факт пов'язаний з тим, що жінки становили місцеву основу населення, а чоловіки мігрували з інших територій. Характер монголоїдної домішки в краніологічній серії з могильника Торговиця свідчить про вплив так званого „зливкинського” антропологічного типу, що був притаманний населенню салтово-маяцької культури²⁸, його пов'язують з етнонімом протоболгари або болгари.

Аналіз чоловічої та жіночої серій з ґрунтового могильника Торговиця свідчить про неоднорідний антропологічний склад та наявність кількох морфологічних типів серед населення, що залишило цей могильник. Чоловіча серія, з одного боку, має риси, притаманні середньовічному населенню Південного Подніпров'я: Кам'янка XII-XIV ст., Каїри XIII-XIV ст., Благовіщенка XII-XIV ст. та Мамай-Сурка кін. XIII-поч. XV ст. а також населенню Середнього Подоння, яке репрезентує серія з Новохарківського могильника датованого XIV століттям. На думку Т.І. Алексєєвої та М.В. Козловської населення, що залишило Новохарківський могильник було нащадками алан²⁹. З іншого боку, простежується деяка схожість зі слов'янськими серіями Середнього Подніпров'я: збірними серіями полян київських та чернігівських³⁰ та серіями з окремих слов'янських могильників Григорівка (X-XIII ст.)³¹, Монастирьок (IX-XIII ст.)³², Яблунівка (XI-XIII ст.)³³. Відзначена також деяка схожість з аланським населенням басейну Сіверського Дінця: Дмитрівське (VIII-IX ст.)³⁴, Маяцьке (VIII-IX ст.)³⁵, Салтів (VIII-IX ст.)³⁶ та Північного Кавказу: Гамівське (V-VII ст.)³⁷, Адіюх (VII-XIII ст.)³⁸, Казазово-II (VII-XIII ст.)³⁹.

Жіноча серія має такий же комплекс морфологічних ознак, що й жіноча частина населення Південного Подніпров'я (могильники Кам'янка, Благовіщенка та Мамай-Сурка) і характеризується широким та низьким обличчям, дещо сплосченим на горизонтальному рівні. Жінки з могильника Торговиця проявляють схожість з серіями, що мають в своїй основі болгарський компонент – Зливки (VIII-IX ст.)⁴⁰, Кайбели (X-XII ст.)⁴¹ та кочовий компонент – збірна серія кочівників України (XII ст.)⁴².

Єдиний в Україні козацький цвинтар кінця XVI - першої половини XVII ст. досліджений у м. Чигирині археологами та антропологами⁴³. У краніологічній серії (чоловіки та жінки) простежено 2 компонента: слов'янський та болгарський, відзначений вплив населення Нижнього Подніпров'я, особливо, серії Кам'янка та Мамай-Сурка. Жіноча серія з могильника Торговиця має деяку морфологічну близькість з чигиринською серією; чоловіча серія з Торговиці має інший комплекс морфологічних ознак і подібності не проявляє.

Палеоантропологічну колекцію українців датовану XVII - 1 пол. XIX ст. досліджували за краніологічною програмою В.І. Бушкович⁴⁴ та В.П. Алексєєв⁴⁵. Українська серія, у середньому вираженні характеризується брахікранією, обличчя має помірну ширину і висоту, орбіти середньоширокі та низькі, ніс має середню ширину та висоту. Кути горизонтального профілю обличчя знаходяться у межах європеїдних

величин; за комплексом краніологічних ознак українці відносяться до південних європеїдів. В.П. Алексєєв не заперечує деяку участь населення Півдня України доби середньовіччя (могильники Кам'янка та Каїри) у формуванні антропологічного типу українців⁴⁶. За результатами факторного та кластерного аналізу краніологічні серії з могильників Нижнього Подніпров'я – Благовіщенка, Мамай-Сурка, Кам'янка та Каїри – мають значну морфологічну подібність з українцями східних та південних районів за багатьма таксономічно важливими ознаками. Це свідчить про значний вплив населення доби середньовіччя Півдня України на формування антропологічного типу українців⁴⁷.

Матеріали ґрунтового могильника Торговиця не суперечить тому загальному висновку, що антропологічний тип населення Центральної України за доби середньовіччя формувався під впливом нащадків алан, болгар та слов'ян і морфологічно подібний до синхронного за часом середньовічного населення Південного Подніпров'я. Відзначена значна морфологічна схожість середньовічного населення Центральної України XIV ст. з краніологічними серіями XVII-першої половини XIX ст., які репрезентують населення України східних, центральних та південних районів. Таким чином, нові палеоантропологічні матеріали з ґрунтового могильника Торговиця, що характеризують середньовічне населення Центральної України, суттєво доповнюють відомості про народи України у передкозацьку добу.

Примітки:

¹ Плетнева С.А. Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981. – С. 62-75; Плетнева С.А. Печенеги, торки, половцы // Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981. – С. 202-239; Козловський А.О. Историко-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX-XIV ст. – К., 1992. – С. 181; Бубенок О.Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI-начало XIII в.в.). – К., 1997. – С. 218.

² Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. – М., 1973. – С. 329; Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. – К., 1967. – С. 223; Покас П.М. До антропології середньовічного населення басейну р. Псел // Археологія. – № 58. – 1987. – С. 94-99; Покас П.М. Антропологическая характеристика погребений // Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с.Монастырек на Среднем Днепре. – К., 1988. – С. 135-137; Моця О.П., Покас П.М. Яблунівські кургани: хронологія та етнічна приналежність населення // Археологія. – №2. – 1998. – С. 62-72; Рудич Тетяна. До питання про антропологічний склад населення України X-XIII ст. (за матеріалами розкопок міста Возв'язь) // Народознавчі зошити. – № 6. – 1999. – С. 794-803; Ко-

- зак О.Д. Антропологічний склад та морфофізіологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка) // Археологія. – № 1. – 2000. – С. 67-80.
- ³ Кондукторова Т.С. Палеоантропологические материалы из средневекового Каменского могильника // СА. – № 1. – 1957. – С. 55-59; Зіневич Г.П. Матеріали до вивчення антропологічних особливостей черепів з Каїрського могильника XI-XIII ст. // Матеріали з антропології України. – Вип. 1. – К., 1960. – С. 98-101; Литвинова Л.В. Население Нижнего Поднепровья в XIII-XIV вв. (по материалам могильника Мамай-Сурка) // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т.1. – Донецк, 2000. – С.369-379; Круц С.І., Литвинова Л.В. Антропологічна характеристика населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя (за матеріалами могильника Благовіщенка) // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С. 115-117.
- ⁴ Збірні серії кочівників території України (Запорізька та Херсонська область) дослідила С.І.Круц; матеріали поки що не опубліковані. Висловлюю щире подяку С.І.Круц за можливість використати ці серії у порівняльному аналізі.
- ⁵ Бокій Н.М., Козир І.А. Середньовічна пам'ятка біля с.Торговиця на Кіровоградщині // Археологічні відкриття в Україні 2000-2001 рр. – К., 2002. – С. 90-93.
- ⁶ Ельников Михаил. Памятники периода Золотой Орды Нижнего Поднепровья: история изучения, итоги и перспективы // Татарская археология. – №1 - 2 (8-9). – Казань, 2001. – С. 142-188.
- ⁷ Козир І.А., Бокій Н.М. Звіт про польові археологічні дослідження археологічної експедиції Кіровоградського державного педагогічного університету ім.Володимира Винниченка в 1997-1998 рр. // НА ІА НАН України. – Інв. № 1998/105.
- ⁸ Бокій Н.М., Козир І.А. Середньовічна пам'ятка біля с.Торговиця на Кіровоградщині // Археологічні відкриття в Україні 2000 - 2001 рр. – С. 90-93.
- ⁹ Круц С.І., Литвинова Л.В. Антропологічний склад населення Південного Подніпров'я за матеріалами могильника Благовіщенка. - (у друці).
- ¹⁰ Литвинова Л.В. Антропологический материал из могильника Мамай-Сурка (исследования 1989-1992 гг.) // Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1989-1992 гг.) – Т. 1. – Запорожье, 2001. – С. 197-268.
- ¹¹ Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. – М., 1975. С. 91-114.
- ¹² Великанова М.С. Указ. соч. – С. 115-138.
- ¹³ Великанова М.С. Указ. соч. – С. 115-138.
- ¹⁴ Великанова М.С. Указ. соч. – С. 91-114.
- ¹⁵ Ivanicek F. Staroslavenska necropola u Ptujju. – Ljubljana, 1951.
- ¹⁶ Круц С.І., Литвинова Л.В. Антропологічний склад населення Південного Подніпров'я доби середньовіччя за матеріалами могильника Благовіщенка. – (у друці).

- ¹⁷ Nemeskeri J., Ascadi Gy. Torteneti demografiai vizsgalatok a Kerpusztai szazadi temeto anyagabol // *Archaeologiai Ertesito.* – № 2. – 1952.
- ¹⁸ Козюба В.К. Историко-демографічна характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалами історичних та археологічних джерел) // *Археологія.* – № 1. – 2001. – С. 29-42.
- ¹⁹ Stroukal M. Mikulcice // *Anthropologicky material z pohrebiste.* –Brno, 1962.
- ²⁰ Литвинова Л.В. Антропологический материал из могильника Мамай-Сурка (исследования 1989-1992 гг.) // Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1989-1992 гг.). – С. 198.
- ²¹ Ascadi Gy., Nemeskeri J. Paleodemographische Probleme // *Homo.* – Bd.8. – Hf. 3. – 1957.
- ²² Бессмертный Ю.Л. Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции. – М., 1991. – С. 48-49; Кислый А.Е., Каприцын И.И. Палеодемография. Теория и методика, проблемы и решения. – Запорожье, 1994. – С. 77.
- ²³ Литвинова Л.В. Указ. соч. - С. 198.
- ²⁴ Литвинова Л.В. Населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя за антропологічними даними // *Сучасні проблеми археології.* – К., 2002. – С. 126-128.
- ²⁵ Зіневич Г.П. Матеріали до вивчення антропологічних особливостей черепів з Каїрського могильника XI-XIII ст. – С. 98-101.
- ²⁶ Кондукторова Т.С. Палеоантропологические материалы из средневекового Каменского могильника. – С. 55-59.
- ²⁷ Литвинова Л.В. Население Нижнего Поднепровья в XIII-XIV вв. (по материалам могильника Мамай-Сурка) // *Степи Европы в эпоху средневековья.* – Донецк, 2000. – Т.1. – С. 369-379.
- ²⁸ Наджимов К.Н. О черепах Зливкинского могильника // *КСИЭ АН СССР.* – Вып. XXIV. – 1955. – С. 66-74.
- ²⁹ Алексеева Т.И., Козловская М.В. Антропологический облик населения // *Ново-харьковский могильник эпохи Золотой Орды.* - Воронеж, 2002. – С. 111-119.
- ³⁰ Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. – С. 329.
- ³¹ Козак О.Д. Антропологічний склад та морфологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівна). – С. 67-80.
- ³² Покас П.М. Антропологическая характеристика погребений. – С. 135-137.
- ³³ Моця О.П., Покас П.М. Яблунівські кургани: хронологія та етнічна приналежність населення // *Археологія.* – № 2. – 1998. – С. 62-72.
- ³⁴ Кондукторова Т.С., Сегеда С.П. Краниологическая и одонтологическая характеристика людей салтово-маяцкой культуры из села Дмитровское // *ВА.* – № 84. – 1990. – С. 94-105.
- ³⁵ Кондукторова Т.С. Палеоантропологические материалы из Маяцкого могильника // *Маяцкое городище. Труды советско-болгарской экспедиции.* – М., 1984. – С. 200-237.

- ³⁶ Алексеев В.П. Антропология Салтвського могильника // Матеріали з антропології України. – Вып. 2. – 1962. – С. 48-88.
- ³⁷ Алексеев В.П., Гохман И.И. Антропология азиатской части СССР. – М., 1984. – С. 72-106.
- ³⁸ Герасимова М.М. Краниологические материалы к этногенезу северокавказских народов // Вестник антропологии. – Вып. 2. – М., 1996. – С. 156-167.
- ³⁹ Герасимова М.М. Указ. соч. – С. 156-167.
- ⁴⁰ Наджимов К.Н. О черепах Зливкинського могильника // КСИЭ АН СССР. – Вып. XXIV. – 1955. – С. 66-74.
- ⁴¹ Герасимова М.М. Скелеты древних болгар из раскопок у с.Кайбелы // АС. – Том I. – ТИЭ. – Новая серия. – Т. XXXIII. – 1956. – С. 146-166.
- ⁴² Краніологічні серії кочівників Півдня України досліджені С.І.Круц.
- ⁴³ Рудич Т.А. К вопросу об антропологическом составе населения Украины XVI-XVII вв. // Степи Европы в эпоху средневековья. - Том 1. – Донецк, 2000. – С. 381-392.
- ⁴⁴ Buschcowitsch W.J. Crania ucrainica // Український медичний архів. – Харків, 1927. – Ч. I – № 2-3; Ч. II, Одеса, 1928.
- ⁴⁵ Алексеев В.П. Матеріали до хронологічної характеристики українського народу // Матеріали з антропології України. – К., 1971. – Выпуск 5. – С. 30-54.
- ⁴⁶ Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы (Краниологическое исследование). – М., 1969. – С. 193,194.
- ⁴⁷ Литвинова Л.В. Населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя за антропологічними даними. – С. 128.

Список скорочень

АС – Антропологический сборник

ВА – Вопросы антропологии

КСИЭ АН СССР – Краткие сообщения Института этнографии Академии Наук СССР

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України

СА – Советская антропология

ТИЭ – Труды Института этнографии

Литвинова Людмила Володимирівна - молодший науковий співробітник відділу фізико-природничих методів дослідження в археології Інституту археології НАН України. Спеціалізується в галузі антропології давнього населення Східної Європи.